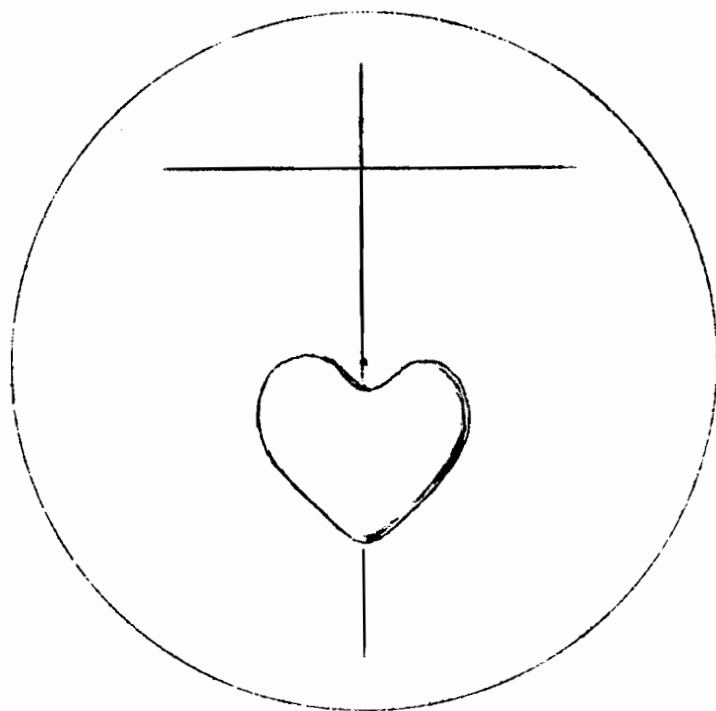

GODSDIENSTEN

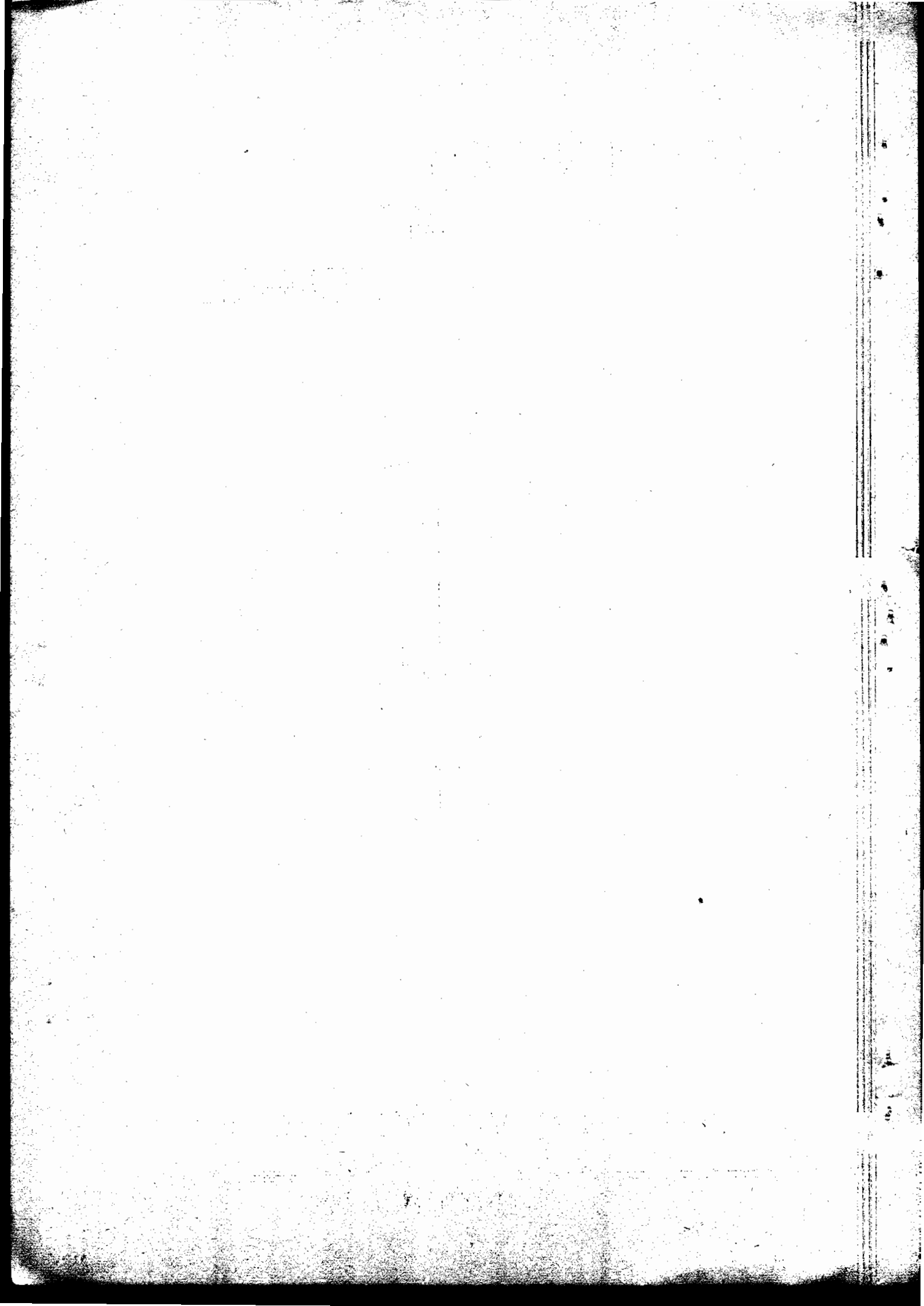
ALS

EENHEID

orde der verdraagzamen

's-Gravenhage

VERENIGING
"ORDE DER VERDRAAGZAMEN"

Kon. Goedgekeurd d.d. 22 februari 1958, nr. 58

GEVESTIGD TE 'S-GRAVENHAGE

Secretariaat: Buitenrustplein 21, Voorburg, Tel. 728315

Giro no. 468874 t.n.v. de Penningm. der "ODV", DEN HAAG

GODSDIENSTEN ALS EENHEID.

De titel op zichzelf duidt aan, dat er voor de verschillende grote godsdiensten en geloofsrichtingen een mogelijkheid moet zijn om tot een zekere samenwerking en op den duur tot een zekere eenheid te geraken. Om te beseffen op welke grondslag een dergelijke samenwerking kan rusten, zal ik u allereerst trachten voor te lichten omtrent de in practisch alle godsdiensten voorkomende z.g. positieve en negatieve punten.

Elke godsdienst stelt een God voorop. Ofschoon deze God in verschillende godsdiensten een andere betekenis heeft en een andere waarde, zodat wij soms ook een veelgodendom aantreffen, blijkt dat elke godsdienst, die tot een zekere beschaving behoort - we laten dus het meest primitieve fetichisme buiten beschouwing - in één oerbron, één oer-God gelooft. Of wij deze nu Kronos noemen of God, de Vader, maakt m.i. weinig verschil. En wij kunnen met evenveel genoegen spreken over Brahman als over de cosmos of de Eerste Oorzaak. Want deze kern-God brengt alle dingen voort. Dat de wijze, waarop deze voortbrenging geschiedt, in verschillende geloofsvormen anders wordt omschreven en met andere beeldspraak wordt aangeduid, betekent nog niet dat men het geheel en al oneens is.

Men neemt aan - en dat is dus nog steeds in de positieve zin van het geloof - dat er vóór er mensen waren andere wezens bestonden. Deze wezens - in het Christendom als engelen beschouwd - worden elders vaak goden genoemd of gezien als vertegenwoordigers van andere en vroegere rassen. Hun bestaan wordt echter aangenomen.

Een splitsing in deze groep, waardoor twee groepen ontstonden tussen welke een grote strijd wordt gevoerd, komt ook practisch in elk geloof voor. In het Boeddhisme wordt dit niet gezien als een feitelijke werkelijkheid, maar eerder beschouwd als een splitsing tussen werkelijkheid als positieve en waan als negatieve waarde: De val van Lucifer uit de hemel in het Christendom.

Verder blijkt elke godsdienst overtuigd te zijn van het feit, dat een relatie tussen de mens en de God of Zijn vertegenwoordigers mogelijk is. Wij vinden in elke godsdienst daarom: gebed, ritueel en vaak de priester als intermediair voor het contact met de hogere krachten. Een punt van overeenkomst.

Dan vinden wij in elke godsdienst een openbaring. Deze openbaring bevat meestal primaire wijsheid en daarbij aansluitend reeksen van leefregels.

Practisch elke godsdienst komt tot een gesloten gemeenschap of een godsdienstige gemeenschap, die gezamenlijk kan bidden, gezamenlijk contact kan opnemen met de Godheid en van die Godheid iets kan verwerven. Dit gaat in het Christendom van de uitstorting van de H. Geest, de doop; tot vele andere sacramenten, die soms worden bestreden. En in andere godsdiensten treffen we eveneens doop, besnijdenis etc. aan. Dit zijn alle positieve punten.

Wij nemen verder van God aan, dat Hij almachtig is. Deze almacht wordt in sommige godsdiensten wel verdeeld in reeksen van functies, die elk voor zich "God" heten, maar het verschil is niet intrinsiek; het is slechts uiterlijk.

Dit zijn de meeste, ofschoon niet alle positieve punten.

Negatief, maar eveneens in elke godsdienst voorkomend zijn: leergezag, uitgaande van een bepaalde openbaring met uitsluiting van elke andere denkwijze; een geloofsomschrijving, die dogmatisch is, dus aanvaarding van vaste punten vergt om tot het geloof te kunnen behoren; grote reeksen van leringen en commentaren, meestal gegeven door vereerde of heilige personen, die in de plaats schijnen te treden van de oorspronkelijke leer en haar inhoud; een overtuiging, dat men moet strijden voor dit eigen geloof; een of andere vorm van geloof in uitverkiezing, zij het dat deze uitverkiezing bestaat in het aanvaarden van het juiste geloof, dan wel dat zij binnen dit geloof nogmaals een speciale goddelijke daad noodzakelijk maakt.

Op enigerlei wijze is verder in elk geloof ook wel een voortbestaan vastgelegd, maar de vastlegging van dit voortbestaan is eigenaardig genoeg altijd gebaseerd op de tegenstelling tussen hemel- en hellewerelden. Daar deze beide als gescheiden waarden worden beschouwd, meen ik ook dit punt als negatief te mogen stellen. Hier hebben we dan een basis.

Wanneer godsdiensten één- worden, dan is dit mogelijk, omdat elk dezer eigenlijk zijn God wil dienen. Het dienen van die God - ook volgens eigen voorschriften - betekent nog niet dat men een ieder, die dat op een andere wijze doet, moet aanvallen, moet verachten of moet trachten te bekeren. Enkele voorbeelden:

Binnen de Hindoeleer wordt voor elke geestelijke leraar achting gevraagd. Dit was o.m. aanleiding tot de eerste activiteiten van de Jezuiten in Achter-Indië en heeft verder kunnen voeren tot verschillende missie-werkzaamheden aldaar. Want een priester van het Christendom werd gerespecteerd; hij was een wijze en had op zijn manier een contact met God.

In de Islâm wordt uitdrukkelijk gesteld, dat men andere geestelijke leraren niet mag verachten. Dit ten spijt van de - hoofdzakelijk uit de leringen van Ali voortgekomen - strijd tegen de ongelovigen. Slechts praktijken, die onjuist zijn en kennelijk onjuist en gewinzuchtig, mogen worden bestreden.

Het Boeddhisme aanvaardt elke godsdienst onder slechts één conditie: dat men - indien men de wijsheid van de leraren wil horen - zich daaraan tijdelijk onderwerpt en haar dus eerst aanhoort, voor er zelf verder over te spreken of te denken.

Me dunkt, alles zeer redelijk.

Indien men uitgaat van het standpunt, dat God voor de mens noodzakelijk is, omdat voor de mens een leven zonder God onmogelijk is, is het logisch dat de godsdiensten samenwerken om allereerst de beleving van die God zo intens als kan mogelijk te maken. Het is absoluut onredelijk, als men elkander aanvalt en dus scherpe strijd en geschillen tussen godsdiensten ontketent, alleen omdat men een ander het gelijk betwist.

Misschien mag ik hier even erop wijzen, dat de z.g. grote geschillen in de verschillende godsdiensten in feite klein zijn. Bijvoorbeeld: tussen vele christelijke secten en geloofsrichtingen en het Katholicisme bestaat slechts één intrinsiek verschil: de aanvaarding van het gezag van de Primaat van Rome. Daarop komt alles neer. Wanneer echter deze Christenen allen eerst Jezus' leer zouden gaan belijden en pas daarna over mogelijk stoffelijk gezag zouden twisten, zou een zeer goede samenwerking tussen allen mogelijk zijn. Ja, wat meer is, zouden de verschil-

len kunnen verdwijnen.

Een ander punt vinden wij in de Moslim-wereld, waar wij een scherpe strijd vaststellen tussen de orthodoxie en het meer esoterisch of vrijzinnig denken. Op het ogenblik zijn deze geschillen van groot belang. De orthodoxie wil teruggrijpen niet naar de leer van een Korân als zodanig maar naar de oude interpretatie daarvan. De vrijzinnige probeert de interpretatie van de Korân aan te passen aan hetgeen verder in de wereld bestaat en bekend is. De esoterische richting beschouwt de verschillende openbaringen, die naast de Korân bestaan, als een vingerwijzing dat men door middel van dit heilig boek kan komen tot innerlijke belevingen en - als eens Mohamed - kan doordringen tot de zevende hemel. Dit zijn enkele voorbeelden; ik zou er meer kunnen geven.

In hoofdzaak gaat de strijd dus niet over het geloof in feite. Het gaat over de uitleg, die men aan het geloof wenst te geven, de beperking. Het doet mij pijn te moeten zeggen, dat menige verkondiger van godsdienstige waarheden, wat zijn geloof ook moge zijn, zijn eigen interpretaties belangrijker acht dan het vinden van een waar contact met het Goddelijke of het in waarheid uitdrukken van hetgeen hij als kern van zijn geloof beschouwt in de praktijk.

Zo even heb ik Paulus aangehaald, althans het paulinisme, en gezegd dat we daarover moeilijk kunnen discussiëren. Ik wil u graag de reden daarvan geven.

Paulus is een man, die zeer bekrompen en orthodox denkt. Vandaar dat deze ijveraar één van de grootste Christenvervolgers wordt. Wanneer hij wordt bekeerd (t.a.v. die bekering heeft men alleen zijn eigen commentaar en niemand kan zeggen, of deze zich feitelijk zo heeft voltrokken, als hij stelt), zal hij dus niet veranderen als mens. Het gevolg is, dat Paulus' commentaren op de godsdienst - ofschoon hij niet één van Jezus' werkelijke leerlingen is geweest - door velen belangrijker worden geacht dan b.v. de brieven van Petrus of van andere apostelen. Paulus, de man die over de middelen beschikt, denkt streng orthodox. Hij heeft een klare stijl, een heldere denkwijze, maar hij eist van een ieder de aannahme van hetgeen hij juist acht. En iemand, die zijn brieven leest zonder daarin het geloofsgezag in de eerste plaats te zoeken, komt onmiddellijk tot de ontdekking, dat Paulus op z'n minst genomen een eigenzinnig man moet zijn geweest. Dit blijkt ook uit de beschrijving van de reizen, die hij heeft gemaakt. Toch beroept haast een ieder in het Christendom zich steeds weer op Paulus. Men hamert op Paulus. Waarom? Paulus geeft datgene, wat Jezus niet had: de hardheid, waarmee men anderen kan aanvallen en beheersen.

De grote belemmering voor eenheid in het geloof is, mijne vrienden, gelegen in de heerszucht. De behoefte om de meerdere te zijn van de ander, om zijn eigen leergezag te stellen boven al het andere..

Het is bekend, dat Boeddhisten, die beweren geweldloosheid aan te hangen, toch losbarsten in de meest hatelijke uitdrukkingen of zelfs tot feitelijke strijd overgaan, wanneer iemand hun interpretatie van de Pijlers en de Weg verwerpt. In de vele verzamelde commentaren op het leven van de Boeddha zijn daarvan vele getuigenissen te vinden en ook in de praktijk komen ze voor. Een voorbeeld is er:

Rond 1876 is er een hevige strijd gevoerd tussen verschillende kloosters van Boeddhistische oorsprong, nl. tussen de Rode en de Gele Monniken. Deze strijd heeft ook voordien reeds bestaan. Strijd dus, niet op grond van de godsdienst maar om de macht over de gelovigen, het gezag voor zichzelf, de bevoorrechtting bij God, die men meent zich te kunnen toeëigenen.

Hier moet ik dan terugkeren tot mijn eigen onderwerp.

Als wij een eenheid van godsdienst nastreven, dan moeten wij ons allereerst afvragen, wat als bindende factor zou kunnen dienen. Jezus leert: naastenliefde; maar ook een zekere mate van rechtvaardigheid. Mohamed leert: rechtvaardigheid en achting voor de naaste, weldadigheid.

In de Hindoeleer dient men zijn God het best - althans wanneer men van de Drie-eenheidsleer uitgaat, die de basis is van dit geloof en niet van één der vele secten daarin - door zijn naaste alle rechten te doen toekomen, in vrijheid en zachtmoedigheid alle leven te dienen en in overweging tot zijn God te gaan.

Het Boeddhisme stelt ongeveer gelijke waarden: onthechting, zachtmoedigheid, rechtvaardigheid, wijsheid.

Elke andere geloofssoort, die u wilt aanhalen, stelt ongeveer gelijke eisen. Dus wanneer we dit nagaan, is er een sterke, praktische binding mogelijk tussen de vele vormen van geloof. Want als ik in de praktijk uitga van naastenliefde of van de goedheid en de wijsheid, die door onthechting ontstaan, zal het resultaat ongeveer gelijk zijn. We zullen elkaar juist door die naastenliefde of door die onthechting kunnen begrijpen en kunnen samenwerken.

Er is zeker een middenweg te vinden. En deze zal voor alle godsdiensten kunnen worden geformuleerd als: Er is een God boven ons en wij dienen Hem het best door Hem te erkennen in Zijn schepping en - zonder ons te binden aan angsten en begeerten - Hem te dienen in al wat wij ontmoeten.

Waarom wordt een dergelijke formulering dan niet gesteld?

De wetten van het geloof zijn vaak heel verschillend. Ik denk hierbij aan de monogamie, die in het Christendom zelfs vooral door Paulus met enig voorbehoud wordt gepredikt. Zoiets als: Gelukkig is hij, die het zonder vrouw kan doen; maar als het niet kan, dan is het beter gehuwd te zijn met één vrouw en deze trouw te blijven (onder een sacramentele binding), dan op een andere manier toe te geven.

In de leer van Mohamed (de Islâm dus) vinden we de mogelijkheid om vier vrouwen te hebben. En dan wordt door elke Christen gezegd: Dus dit is wel een heidendom; veelwijverij, polygamie. Wat men echter vergeet is: dat dit Christendom, dat zich baseert op de Aartsvaders, zich baseert op dezelfde bronnen als Mohamed. Dat b.v. Abraham meer vrouwen had en dat hij op eenvoudige wijze een vrouw verstootte (de moeder van Ismaël), toen zijn meest geliefde vrouw een kind kreeg. Dus die praktijken zijn feitelijk niet zo verschillend.

Maar de trekkende volkeren van Arabië stonden dicht bij deze toestand. En als Mohamed de mens zegt, dat hij maar vier vrouwen mag hebben, dan past hij al een zeer grote beperking toe, daar het erop na houden van zoveel mogelijk vrouwen en bijvrouwen in zijn dagen gebruikelijk was. En in een harem was het normaal dat aan feitelijke echtgenoten het getal van 15 of 16 bereikt werd, vooral bij de rijken.

Hij heeft en in de tweede Surah en in verdere Surah's, die daarop speciaal betrekking hebben, de nadruk gelegd op de bescherming van de vrouw en de rechten van de vrouw. Dat men die later heeft weggeïnterpreteerd, maakt daarom zijn leer niet minder verwant aan de ware christelijke leer, in welke immers, evenals door Mohamed werd gepredikt, de band van werkelijke liefde belangrijker wordt geacht dan al het andere.

Ditzelfde geldt voor India, waar ook naar gelang der omstandigheden veelwijverij en veelmannerij kunnen voorkomen; en met een zekere religieuze goedkeuring, maar steeds met beperkende bepalingen, nl. niet méér dan noodzakelijk.

Een scheiding op grond van deze gebruiken is dwaas. Dan zouden wij met evenveel recht kunnen zeggen, dat de volgelingen van Brigham Young: "The latter-day saints of the church of Christ", eigenlijk even zo vreemd en gevaarlijk zijn. Want ook zij kennen veelwijverij, polygamie. En tegenwoordig leven ook zij in de praktijk monogaam.

Het is gemakkelijk dergelijke stellingen aan te vallen. Maar degenen, die hier als zedenmeesters en oordelaars optreden, vergeten dat de omstandigheden zowel de mens als de maatschappij vormen, waarin die mens leeft en dus ook een groot gedeelte van zijn moraal zullen beïnvloeden.

Als men deze verschillen eens terzijde zou willen schuiven en daarvoor in de plaats stellen, dat elke mens zo rechtvaardig en zo goed mogelijk zal leven, zich nimmer zal onttrekken aan zijn verplichtingen en deze t.o.v. zijn naaste zal vervullen in alle consequenties, dan hebben we wederom een artikel, dat voor elk geloof - en zeker voor elk der grote godsdiensten- aanvaardbaar is.

Dan komt de vraag over sacramenten, of zo ge wilt heilige handelingen of symbolische handelingen of magische tempeldiensten, want de benamingen verschillen wel. Maar wanneer anderen samen komen in de naam van God, zal die God dan niet evenzeer in hun midden zijn als bij de Christenen, die geloven dat waar twee of meer hunner in de naam van Jezus zijn vergaderd, zij hem in hun midden zullen treffen? God is daar, waar de mens aan Hem denkt en zich op Hem concentreert; dan wordt Hij voor hem werkelijk. In plaats van te vechten over de verschillende methoden van b.v. Avondmaalsviering en kerkdiensten, zou men beter kunnen zeggen: "Elke mens, die God dient naar zijn beste vermogen en overtuiging in samenwerking met anderen, zal daaruit een contact met die God kunnen verkrijgen." Dit geloven en weten wij.

Het Koninkrijk Gods. Ja, ieder gelooft op zijn wijze, dat er eens een tijd zal komen van absolute bewustwording en eenheid. In het Christendom heeft dit de vorm aangenomen van het Koninkrijk Gods. Een koninkrijk dat niet van deze aarde is; dat alleen op aarde kan komen in de harten der mensen. Dit blijkt uit Jezus' lering.

In plaats van te geloven aan een stoffelijke heerschappij, de noodzaak tot het vestigen van een theocratie, zouden zeer vele godsdiensten - zich beroepend op hun eigen heilige schrift - kunnen stellen:

Waar een mens waarlijk in zijn God gelooft en Diens wil vervult, heerst God boven alle dingen.

Wij aanvaarden het gezag van God boven elk stoffelijk gezag en vervullen Zijn wil ten koste van alles.

Dan hebben ze wederom iets gezegd, dat goed is en positief en waartegen niemand bezwaar kan maken.

Dan vinden wij overal de kwestie van beelden en symbolen.

"Gij zult geen beelden voor Mijn aangezicht stellen", zo staat het in de Mozaïsche wet. Maar ook Mohamed verbiedt het vervaardigen van afgodsbeelden, terwijl zeer duidelijk wordt gezegd, zowel in de Hindoeleer als in het - feitelijk daaruit voortgekomen - Boeddhisme, dat het beeld de herinnering is en nimmer het feit. Het staat niet tussen God en de mens, maar het herinnert de mens aan God.

Ik stel daarom: Het aanbidden van alle uit materie bestaande beelden is dwaasheid; ofschoon God Zich in alle materie kan openbaren. Maar door beelden, tekens en spreuken zullen wij voortdurend aan onze God worden herinnerd en Hem daardoor beter bereiken. Een stelling, die wederom voor elk groot geloof op deze wereld aanvaardbaar is.

En dan komen wij aan de vraag van de z.g. kerkelijke geboden.

Wij vinden deze kerkelijke geboden in vele vormen. Soms zijn het de beperkte regels, die binnen een bepaalde gemeente bestaan. Soms zelfs ongunstig, zoals als ik mij niet vergis in de buurt van Staphorst. Soms als gebonden der H. Kerk, zoals Rome die kent; of als de regels van degenen, die tot een bepaalde cultus behoren binnen de Hindoeleer; en de regels van studie, bewustwording, zoals die in verschillende soorten bestaan binnen het Boeddhisme.

Wat is de kern van deze regels? De bevestiging van het gezag van een kerk. Maar een kerk heeft geen gezag, tenzij zij dit aan God ontleent. Is het dan noodzakelijk om dit kerkelijk gezag vast te leggen? Zo men dit bevestigend beantwoordt, is een samenwerking tussen de godsdiensten dezer wereld onmogelijk. Maar indien men stelt: "God openbaart Zich aan de mens en in de gemeenschappen, waarin de mens God zoekt en dient; en Hij zal Zich door deze gemeenschappen kunnen uiten," dan hebben we iets gezegd,

dat iedereen kan aanvaarden, dat voor iedereen even waar is.

Mij dunkt, dat de samenwerking tussen de grote godsdiensten niet zo moeilijk zou zijn. Want in feite zoekt elke mens hetzelfde. De wijze, waarop wij geloven, wordt grotendeels bepaald door de opvoeding die wij ontvangen, wanneer wij op aarde zijn. De manier, waarop wij ons God voorstellen, de wijze waarop wij ons bezighouden met die God, de manier waarop wij menen te moeten leven, wordt niet geschapen uit de innerlijke bewustwording en ervaring maar uit de gebruiken van onze maatschappij, uit de godsdienstige stellingen, die ons in de jeugd jaren worden bijgebracht.

Dus, vrienden, de godsdienst van de doorsnee-mens is niet een waarlijk God-dienen maar een denkwijze met maatschappelijke betekenis, die hem door scholing in de jeugd jaren is bijgebracht en zo zijn gedrag en werken beheerst. En als u dat inziet, dan geloof ik wel dat u het met mij eens zult zijn, dat boven alles in elke godsdienst moet worden gesteld: Elke mens kan tot zijn God gaan, mits hij oprecht is.

In heel veel godsdiensten bestaat deze leerstelling inderdaad, maar nooit wordt de nadruk erop gelegd. Men wenst dit eigenlijk niet. Als een mens op zichzelf tot God kan gaan, waar blijft dan het zo geliefde gezag en de noodzakelijkheid van de aanvaarding van dogma's, die de meeste godsdiensten als het belangrijkste op aarde beschouwen! De mens, die innerlijk verlangt tot zijn God te gaan en daartoe eerlijk streeft, terwijl hij naar beste weten handelt, zal die God erkennen en ontmoeten. Geen godsdienst kan dit ooit ontkennen.

God kan Zich in duizenden vormen openbaren. En het is niet aan de mens om Gods raadsbesluiten of Zijn uitingen te becritiseren, te voorspellen of te beperken. Daar kan niemand iets van zeggen, dat is waar. Maar dan hebben wij eigenlijk behoefte niet aan een samengaan alleen van alle nu bestaande godsdiensten; we hebben behoefte aan een erkende, overkoepelende leer. Een leer, die niet dogmatisch mag of kan zijn. Een leer, die moet wijzen op de mogelijkheid, die de mens bezit, om met God in contact te zijn.

Hoe je deze voor te stellen is een moeilijke vraag. Want begrijp wel, wat ik precies denk en mij voorstel, heeft voor een ander niet volledig juist te zijn. Ik kan alleen door mijn denken en uit eigen standpunt misschien beperken of bepalen, wat voor mij aanvaardbaar is. En toch geloof ik, dat zo'n godsdienst bepaalde eisen mag stellen.

Die eenheidsleer, die alle andere leren kan omvatten of omsluiten, zou allereerst natuurlijk de waarde moeten erkennen van alle openbaring. Een dergelijke groep bestaat reeds.

In de tweede plaats zou een dergelijke leer natuurlijk moeten uitgaan van de gelijkwaardigheid van al deze leerstellingen, zonder dat daarboven of daarnaast een andere leer wordt geplaatst. Dat is mogelijk.

De regels van zo'n universele godsdienst zou je zo mogen stellen:

Slechts de mens, die dat wat hij gelooft in de praktijk omzet, is een waar gelovige.

Slechts de mens, die het licht en het goede nastreeft in alle dingen volgens zijn beste weten en kunnen, kan een contact krijgen met zijn God.

Alle waarden zijn afhankelijk van het denken en de beoordeling van de mens.

De waarden, zoals God die kent en openbaart, zijn voor ons niet volledig beleefbaar, maar wij kunnen trachten volgens ons beeld de goddelijke waarden voortdurend te benaderen.

Wij zijn vrij geboren en wij hebben slechts één band: de band met God.

Wij zijn niet onderworpen aan een noodlot, wij zijn niet onderworpen aan een karma, wij zijn aan niets onderworpen, behalve dan aan de werkingen Gods, zoals Hij Zich in dit ogenblik in, voor of rond ons openbaart.

Het is onze plicht om datgene wat God heeft geschapen niet te vernietigen en daarom zullen wij geen leven nemen.

Het is onze taak en verplichting om al datgene, wat God heeft geschapen en al datgene, wat tot God kan gaan, te steunen, opdat Gods wil - zoals wij die beseffen - zo duidelijk mogelijk openbaar worde.

Er is geen menselijke rechter, geen menselijke opvatting, die kan staan boven hetgeen wij in ons erkennen als goddelijke wil. Wij moeten de consequenties van die goddelijke wil bewust aanvaarden en verwerken.

Al wat wij noemen lijden, dood en strijd, kan slechts bedoeld zijn om ons verder te geleiden, aangezien ons leven zinloos zou zijn, indien het menselijk leven beëindigd wordt door de dood.

Wij geloven aan een voortbestaan, dat wij niet kunnen bepalen, maar waarin ongetwijfeld de volheid van Gods werken en wezen voor allen op eigen wijze bereikbaar, erkenbaar en te bevatten zal zijn.

Wij kunnen niet beslissen welke eigenschappen God heeft, maar wij weten dat Hij de enige Bron van alle dingen is. Dientengevolge is alles uit Hem; goed en kwaad.

Wij zullen noch het goede verheerlijken als iets bijzonders noch het kwade verwerpen als iets bijzonders, maar erkennen dat goed en kwaad voor ons slechts kunnen bestaan in het besef, dat wij hebben van God en de daaruit voortvloeiende al dan niet harmonische handelwijze.

U ziet, dat het heus nog niet zo erg moeilijk zou zijn om een reeks stellingen naar voren te brengen, die men slechts met veel moeite zou kunnen ontzenuwen en die zeker bij een eerlijk streven naar samenwerking en eenheid voor een ieder aanvaardbaar zouden zijn. Maar dan moet eerst de macht teloor gaan. En daarom zouden we ook nog iets anders mogen stellen:

- 1e. Hij, die eist uit de naam van God dat men voor Hem tempels bouwt, dat men gelden en goederen tezamen brengt, kortom verplichtingen in de naam van God ten bate van zichzelf of zijn eigen godsdienstig denken, kan nooit een waar representant van God zijn.
- 2e. Zij die ons nader kunnen brengen tot God, zijn zij, die het meest volledig vertrouwen op God. Zij, die op God vertrouwen, vragen de mensen niets.
- 3e. Waar God overal en te allen tijde met ons is, hetzij in Zijn eigen wezen of door de dienaren, die wij menen te zien als de uiting van Zijn wezen, kan God overal gelijkelijk worden benaderd. Dit is slechts afhankelijk van onszelf. Wie voorgeeft dat dit niet het geval is, streeft eigen eer na, niet de roem Gods.
- 4e. Een ieder, die ons leert maar handelt in strijd met zijn lering, is in zichzelf strijdig en niet-harmonisch; hij kan nooit een goddelijke waarheid tot openbaring brengen.

Hier heeft u enkele punten, die voor de meeste kerken bitter zouden zijn.

En toch vraag ik u, of God niet evengoed is in de zeeën en in de wouden, de velden en zelfs in de drukke straten van de stad als in de kostbare kathedralen, die men voor Hem heeft gebouwd, of de kale nuchtere vertrekken, waarin men Hem op lerarende toon en met gezag meent te moeten dienen. God is overal en kan overal worden gediend.

En daaruit volgt nog iets: De dienst, die wij aan God doen, is niet iets bijzonders doen in ons leven, maar juist leven. Zo kan al datgene, wat ons leven uitmaakt, mits op de juiste wijze gebruikt, een dienen van God zijn. Het behoort dit te zijn. Dat wil dus zeggen, vrienden, dat hoe mooi en stichtelijk het misschien ook is, wanneer trage gewijde gezangen door de hoge gewelven van een kerk klinken, of elders misschien het gemurmel van monniken of het zingen van een koor, deze dingen waarlijk God

niet beter openbaren dan b.v. een concert of wat dat betreft dansmuziek, wereldse liederen en al wat daarbij hoort. Indien de mens God daarin zoekt, zal hij God daarin kunnen ontmoeten.

Dan zou ik als een laatste artikel gaarne toch ook willen stellen: De mens, die in zich God ervaart, gelooft.

De mens, die stellingen aanvaardt, gelooft niet waarlijk - tenzij dan in een uitverkiezing of uitzonderingstoestand voor zichzelf, die nimmer reeel kan zijn. Dus God kan niet worden gevangen in woorden, in predicaties of iets anders. God is een innerlijke zaak.

O, denkt u niet, dat ik hier iets zeg wat in strijd is met het Christendom. Velen zijn geroepen, weinigen zijn uitverkoren. Dat betekent niet alleen dat er veel priesters zijn geroepen en dat er maar een paar priester worden. Neen, het betekent dat zeer velen de mogelijkheid krijgen om God in zich te erkennen, maar dat alleen degenen, die dit waarlijk en onbeperkt doen, uitverkoren zijn. Dit wordt in vele gelijkenissen o.a. in Marcus en Lucas duidelijk gemaakt.

Als ik dus hiervan uitga, dan moet ik stellen:

Eénheid van godsdienst is wel degelijk mogelijk. Godsdiensten zijn in feite een eenheid, omdat zij alle uiting geven aan dezelfde innerlijke behoefte van de mens: contact te hebben met het Eeuwige; omdat zij alle de mens gelijkelijk de mogelijkheid geven met het Hogere in contact te komen; en omdat zij alle op hun eigen wijze de mens voeren tot een juister leven, dat hem onttrekt aan het dierlijke en hem bewust maakt van het menselijke en zelfs het Goddelijke.

Eenheid van godsdienst is mogelijk, zodra degenen, die zeggen Gods woord of wil te verkondigen, afstand doen van hun waan, dat zij meer zijn dan anderen. Want hij, die meent de meerdere van anderen te zijn, is reeds daardoor diens mindere.

Jezus zelf was dienaar van de mensen.

Mohamed was veldheer, maar gelijktijdig nederig genoeg om te dienen daar, waar hij het kon doen. Dit komt o.a. tot uiting in zijn verhouding tot zijn vrouw.

De Gautama Boeddha was een prins met wereldlijk gezag. Hij wordt een verheven leraar, maar hij ontziet zich zelfs dan niet om diensten te bewijzen aan de lagere stand, zelfs aan uitgeworpenen als paria's en prostituées.

In de Hindoeleer is het moeilijker om een concreet voorbeeld te vinden. En toch vinden wij ook hier wijsgeren, die - ondanks hun hoge kaste - bewust tot dienaar worden van een ieder, afstand doende van hun gezag.

Men moet beseffen, dat ook in de godsdienst lering nimmer is: het gezag verkondigen, maar het uit eigen innerlijk beleven duidelijk maken en het overdragen van de krachten, die men in zichzelf heeft.

Misschien mag ik hier weer en voor de laatste maal even van het titelonderwerp iets afwijken.

Elke godsdienst toont ons verhalen over wonderen, die gedaan worden door het ingrijpen Gods. In elke godsdienst worden wij geconfronteerd met engelen of goden, die op aarde wandelen; met wijzen, die de natuur beheersen, die zieken genezen, die doden opwekken, de natuur bevelen geven.

In elke godsdienst worden wij geconfronteerd met mensen of wezens, die op enigerlei wijze een hogere wereld beroeren en op aarde terugkeren.

Wanneer deze godsdiensten als waardevol of zelfs als waar moeten worden beschouwd, dan zullen alleen zij waardig zijn die godsdienst te verkondigen, die haar op dezelfde wijze door hun innerlijke kracht kunnen openbaren en uiten. En daarom zou ik graag voor deze nieuwe godsdienst, die toch komen moet, reeds nu iets formuleren:

Priester is niet hij, die door studie of gezag van mensen daartoe wordt uitverkoren, maar slechts degene, door wie God Zijn krachten aan de mensen openbaart. Want de kern van het priester-zijn is niet een leraarschap maar het optreden als middelaar tussen God en mens; en dit moet kenbaar geschieden.

Wanneer we dit alles hebben samengevat, vrienden, dan heb ik ongeveer gezegd wat nodig is om "godsdienst als eenheid" niet slechts tot een ijle beschouwing van mogelijkheden maar tot een werkelijkheid te maken. Ik ben ervan overtuigd, dat iedere mens, die nadenkt over deze dingen, zal zeggen: "Ja, ergens moet dit mogelijk zijn. Ergens moet de heerschappij Gods tot uiting kunnen komen." En naar ik meen kan dit alleen in de harten der mensen en dóór de mens. En zo dit waar is, zal ik de eerste moeten zijn, die niet tracht anderen tot mijn denken over te halen en mijn deel van de waarheid te doen aanvaarden, maar hem in staat te stellen langs zijn eigen weg en zijn eigen waarheid, die ik volkomen acht en zal trachten te begrijpen, zo dicht mogelijk tot zijn God te komen. Ik dien God niet door het egaliseren van het menselijk denken, maar slechts door het bewustzijn van Zijn wezen in allen die ik ken zo sterk mogelijk aan te wakkeren. Ik kan God slechts dienen door alles te dienen, waarin Hij leeft en Zich uit; en dit is alles wat ik ken. Ik zal niet geloven in duivels of demonen, noch hen vrezen, omdat ik, die geloof in God, vertrouw dat Hij, de scheppende Kracht, mij zal behouden voor mijzelve of voor de niet met mij harmonische krachten, die mij zouden kunnen bedreigen. Ik wil mijn denken en mijn handelen bepalen door mijn eigen besef en niet op andere wijze.

Misschien heb ik u hiermede veel meegedeeld en veel voorgehouden, dat u niet ter zake doende of misschien overbekend acht. Maar alleen van deze basis uitgaande meen ik, dat een discussie over "godsdienst als eenheid" mogelijk is. Als wij godsdienst ontdoen van haar menselijke bijkomstigheden en menselijke formuleringen en haar terugbrengen tot het bewust dienen van God naar beste weten, kunnen we verdergaan. Maar zodra wij één bepaalde denkwijze omtrent de benadering van het Goddelijke vóór de andere stellen, wordt eenheid onmogelijk.

In feite komt het hierop neer: eenheid kan slechts worden bereikt, indien men zichzelf niet belangrijker of voornamer acht dan anderen. Godsdienst als eenheid is alleen mogelijk, indien men niet zichzelf en zijn eigen belangrijkheid als een vals beeld tussen de ware God en de mensen schuift.

--

D I S C U S S I E.

x Toen bij een vorige gelegenheid door een vrager werd gesteld, dat in de oecumenische beweging toch wel vele positieve punten te vinden zijn wat betreft het beleven van de godsdienst als eenheid, kreeg hij in het kort het antwoord, dat de oecumene er op uit is het tanende gezag, dus de dogmatische lering te herstellen.

Mijn vraag is nu: Is het toch niet mogelijk, dat uit deze beweging positieve waarden voor de godsdienst als eenheid zullen worden geboren, b.v. als basis van een toekomstige wereld-godsdienst?

- Wanneer ik deze oecumene-beweging zie, dan zal ik mij met velen onder u ervan bewust zijn, dat men tot deze samenwerking niet is gekomen uit de wil oprecht te zoeken naar eenheid, ook al meent men misschien voor zich dat dit de beweegreden is. Oecumene is geboren uit lege kerken en een steeds voortschrijdende ontkerstening in de christelijke landen, vooral in de grote steden. De samenwerking, die men hierin tracht te bereiken, is dan ook in feite niet een poging om terug te keren tot het ware Christendom, maar het is in de eerste plaats een poging om tot zoveel samenwerking te komen, dat men gezamenlijk een grotere kracht heeft

en niet door onderlinge twist en strijd de eventueel wordende Christenen (de zich reeds als Christenen beschouwende mensen) zal afstoten.

Het is misschien bitter om dit zo te stellen, want ongetwijfeld kan hieruit wel iets goeds voortkomen. Maar dat is dan niet volgens de intentie, waarmede men op het ogenblik samenwerkt. Men wil komen tot een gemeenschappelijke vergroting der kerstening, een hernieuwde missie a.h.w. in de z.g. christelijke landen en het doorvoeren van een samenwerking, waarbij punten van leergezag desnoods wat soepeler worden gezien. U zult echter beseffen, dat hier geen sprake is van werkelijke vrijzinnigheid. De vrijzinnige Christenen komen er in deze samenwerking dan ook niet zo buitengewoon prettig en goed af. Degene, die dergelijke bijeenkomsten en hun resultaten goed volgt en zich niet alleen tevreden stelt met enkele communiqué's of berichten, kan dit reeds nu aflezen.

Wat echter kan hiervan het resultaat zijn?

Wanneer wij eenmaal overgaan tot een samenwerking van oorspronkelijk door bepaalde inzichten gescheiden christelijke groepen, zal de houdbaarheid van het leergezag in deze groepen kleiner worden; en niet, zoals men zich voorstelt, groter. Want als ik toegeef, dat een bepaald punt niet belangrijk is, dan zal de leek op den duur ook niet inzien, waarom andere punten dan wel zo belangrijk zijn. Het gevolg is, dat voor vele Christenen door deze actie een terugkeer tot een primitiever, meer primair Christendom mogelijk wordt.

Zelfs dan echter blijkt deze oecumene zich in vele gevallen nog te richten tegen het z.g. heidendom van andere geloofsrichtingen. En juist dit is een grote hinderpaal. Want als ik drie kleine legers samenvoeg om één groot leger te vormen, maar ik zet de veldslag voort, dan zal het resultaat ten slotte m.i. eerder een grotere schade zijn dan een kleinere. Dus van kerkelijk standpunt uit gezien een wanhoopspoging. Van menselijk standpunt uit gezien een verzwakking van kleine groepsbelangen, die ten slotte kan voeren tot een beter begrip voor alle christelijk denkenden en op den duur voor alle met het Christendom verwant denken, ook in andere godsdiensten. In zoverre goed.

Het is niet mijn taak om hieraan toekomstbeschouwingen vast te knopen, maar ik wil hier toch even bij opmerken, dat het falen van de oecumene-beweging mogelijk reeds in enkele jaren duidelijk zal worden, terwijl de daardoor ontstane agressie van het Christendom, vooral tegen de materialisten en niet-gelovigen, kan voeren tot een hervorming op vele gebieden, zowel binnen het Christendom als elders.

Ik meen, dat u in deze samenwerking zult kunnen horen van enkele, wat schokkende ontwikkelingen; dat u verder zult ontdekken dat juist de kleinere en zeer felle secten of groepen zelfs een sterke actie beginnen tegen deze oecumene; en dat u ten slotte zult moeten constateren, dat de ontkerstening - volgens kerkelijk standpunt althans - voortgaat. Dus nuttig voor de toekomst, misschien als voorbereidende maatregel, maar zeker niet als kernpunt of dragende pijler van een nieuwe geloofsontwikkeling.

x In ons is de drang datgene, wat ons innerlijk gelukkig maakt, ook aan anderen te geven. Dat wordt vaak beoordeeld als het willen doen prevaleren van de eigen mening. Als reactie wordt deze spontaneïteit in meedelen geremd. Hoe zou uws inziens onze houding moeten zijn in deze dingen?

- In de eerste plaats zal men zich moeten realiseren, dat de benadering van het Goddelijke in iedere mens different kan zijn, dus verschillend van de benadering, zoals die in een ander bestaat. Dat houdt in, dat onze eigen standpunten voor ons wel een innerlijk geluk kunnen vormen, maar dat ze voor anderen misschien gevaarlijk kunnen zijn. Ik vergelijk: Hetgeen wij ervaren als een hemels of innerlijk vuur maar door anderen niet wordt beseft, kan voor hen zijn als een doos lucifers in handen van een driejarig kind; eerder een aansporing tot brandstichting dan een ervaring van licht. Wij mogen verder niet vergeten, dat het niet onze taak is om in

de eerste plaats de innerlijke rust van anderen te verstoren. Wanneer onze spontaneïteit van uiting door dit innerlijk geluk - zoals gesteld - klaarblijkelijk niet aanvaardbaar is voor anderen, dan zijn wij zelfs in naastenliefde en respect voor de naasten verplicht deze uitingen zodanig te regelen of te beperken, dat deze naasten daardoor niet onnodig worden gehinderd of geërgerd. Wij zijn ook in dit opzicht verplicht om in de eerste plaats dienaren en niet leraren te zijn.

Wie de kracht in zichzelf ervaart, zal ontdekken, dat zij ook innerlijk kan worden ervaren, zonder dat een volledige uiting tegenover iedereen noodzakelijk of zelfs maar wenselijk is. Laten wij niet te extrovert worden op het ogenblik, dat wij een redelijke ervaring hebben of zelfs een innerlijke bewustwording. Wij zijn voor onszelf verantwoordelijk. Maar de weg, die voor ons tot God voert, kan voor een ander een dwaalweg of leed betekenen. Dit te ontkennen is dwaas. Dit te vergeten betekent: tekort schieten tegenover anderen.

x En kleine kinderen dan?

- Kleine kinderen zou u - als u verstandig bent - dus moeten opvoeden in uw eigen geest, want het kind is gebonden aan het gezin en dient als zodanig daarvan deel uit te maken. Maar zorg ervoor dat dit kind ook in geloofsopzicht een zekere vrijheid heeft en dwing het niet de dingen te aanvaarden, wanneer het de waarde daarvan voor zichzelf wil onderzoeken. En vooral, neem het het kind niet kwalijk, als het vragen stelt die nu niet direct in uw opvatting passen. Als dit kind uit uw eigen voorbeeld kan zien, dat deze weg voor u goed is en geluk-brengend, zal het ongetwijfeld geneigd zijn deze zelf nader te onderzoeken. Naar ik meen, wordt de 15- à 16-jarige leeftijd daarvoor wel het vroegste punt, voor zover het de hier geldende weg geldt.

Het lijkt mij zelfs slecht om een kind te dwingen bepaalde belijdenissen of beloften te laten doen, voor het voldoende inzicht heeft verworven. En ik meen, dat ook hier een leeftijd van 16 à 18 jaar een redelijke grens zou zijn. Volgens uw eigen geloof en verantwoordelijkheid is - als u b.v. tot een christelijke gemeenschap behoort - het doen dopen van het kind verantwoord, mits u beseft dat dit slechts inhoudt, dat het bij u behoort en binnen uw geloofssfeer zal leven.

Dus ook het kind heeft recht op een zekere vrijheid van denken en onderzoek en zal uit de stoffelijke ervaringen, die voor het kind in de eerste 10 tot 12 jaar de belangrijkste zijn, ongetwijfeld over de innerlijke waarde van het geloof zelf zijn conclusies trekken.

x Maar met volwassenen kun je toch wel over een bepaald geloof spreken, voor het geval dat het aanslaat.

- Wanneer het dus te pas komt, kunt u dus ter zake mededelingen doen. En u moogt rustig uw eigen zienswijze verdedigen, wanneer een ander de zijne propageert, daar is geen bezwaar tegen. Maar het mag nimmer gebeuren op een kwetsende wijze; dat is punt 1.

Punt 2: Men mag dit nimmer langer voortzetten dan voor de tegenstander aanvaardbaar is.

De methode van proselieten maken, die wij in bepaalde christelijke en ook andere geloofsrichtingen vinden, lijkt soms verdacht veel op afpersing. Men valt u voortdurend lastig, tot u ofwel onder de suggestie bezwijkt, dan wel in radeloosheid maar toegeeft. Men probeert u onrustig te maken door u b.v. te wijzen op de verdoemenis, de komende ondergang van de wereld, de mogelijkheid om nu nog te worden gered, zo dadelijk is het telaar, enz. Als dit op een dwingende wijze gebeurt, zodat de toehoorder geen vrijheid heeft om een einde te maken aan zo'n gesprek of heen te gaan, is het niet passend, behoort het ook niet in het systeem van onderricht dat Jezus zelf aan zijn leerlingen heeft opgedragen en mag ook voor elk ander geloof als onjuist worden beschouwd.

Dus wanneer iemand komt en vraagt: "Bent u al gered?" Dan kunt u rustig zeggen: "Nu, het is geloof ik al de zevende keer. Als ik weer in

het water lig, zal ik u wel waarschuwen." Dit lijkt mij verstandiger dan op dergelijke dingen diep in te gaan, tenzij ze uw speciale interesse hebben en u dus wilt weten wat men bedoelt.

x Maar als je dat tegen zo iemand zegt - wat u daar net hebt gezegd - dan is dat kwetsend.

- Wat deze mens tegen u zegt, is ook kwetsend.

x Niet volgens zijn mening.

- Dan behoeft het antwoord volgens uw mening niet kwetsend te zijn. Maar als u het als kwetsend aanvoelt, kunt u een ander, volgens u niet kwetsend maar eveneens niet ter zake doend antwoord bedenken, waardoor u eveneens deze aanslag op uw tijd en vrijheid van denken kunt beantwoorden. Vergeet één ding niet: Wanneer men naar u toekomt en u vertelt, dat u een zondaar bent, dan kan die ander wel zeggen dat hij of zij ook een zondaar is, maar het is toch een veronderstelling, die beledigend kan zijn.

Wanneer men u toeroept: "Gij, zondaar, bekeer u, of ge zult branden in het eeuwig vuur" (wat vaak genoeg gebeurt), dan betekent dit dus dat de ander u houdt voor een onbenul, die zich meer met demonische krachten dan met wat anders verbonden acht. Dat behoeft u niet te accepteren. Begrijpt u wat ik bedoel?

Dan kunt u zich er natuurlijk van afmaken met een schouderophalen, maar doet u dat, dan zal de ander misschien aandringen. Vandaar dat ik het misschien niet erg gelukkig gekozen antwoord voorstelde.

Wanneer men tegen u zegt: "Gij, zondaar...." Dan kunt u rustig zeggen: "Hoor eens, vriend, spreek voor jezelf." Dat kan die ander wel kwetsend vinden, maar hij moet zich ook realiseren, wat hij tegen u zegt. En alleen als u denkt, dat die ander kan worden benaderd, dat die ander verward is en u wilt hem helpen, kunt u hem aanhoren. Maar in de meeste gevallen zijn juist deze mensen, die proseliëten willen maken, ook mensen die weinig of geen respect hebben voor de gedachten van anderen; in de tweede plaats weinig of geen redelijk inzicht hebben en dus niet in staat zijn het argument van een ander te volgen; en ten derde: heel vaak zich vastklampen aan bepaalde geleerde interpretaties en niet van zins zijn een andere uitlegging in ogenschouw te nemen. Daarmede moet u rekenen.

x Die massa-predikingen hameren altijd op dat ongelukkige aambeeld van "gered-worden", wat u zo juist noemde. Geloof men er dan werkelijk in, dat andersgelovigen bepaald verdoemd zijn? Ik vind dat zo'n wonderlijk idee.

- Misschien niet. Maar vergeet één ding niet, dat door dit idee "ge kunt gered worden, laat u redden" een sterk beroep wordt gedaan op de factor van innerlijke onzekerheid in de mens.

x Dus het is een soort propagandamiddel?

- Het is, laten we zeggen, een door de tijd geheiligd propagandamiddel. De resultaten waarover u spreekt, dat zijn eigenlijk de z.g. "revivalists" (wedergeborenen) met hun methoden. Die brengen wel tijdelijk bekeringen maar weinig praktische vrucht. Ze hebben echter wel heel vaak één voordeel en dat ziet u misschien over het hoofd. Ofschoon er hier dan al sprake is van suggestie en van een vaak zelfs niet ethisch verantwoorde propagandamethode, van hypnose soms, kunnen toch mensen van verschillende gedachten en geloof tot een tijdelijke eenheid en beleving worden gebracht. En dan mogen we zeggen, dat de methoden wel een beetje beter zouden kunnen zijn, maar ja....mag ik een vergelijking maken? U rijdt misschien het liefst in een Cadillac of een andere luxe wagen, een Jaguar misschien, maar als u er met een "Lelijk Eendje" ook kunt komen.....

x Dan doe ik het wel.

- Juist. Het kan dus een middel zijn en daarom moogt u die dingen niet a priori verwerpen. U kunt hoogstens zeggen: Voor mij zitten daar elementen in, die niet aanvaardbaar zijn. Maar op het ogenblik dat u stelt: Dit is per se niet goed, dan stelt u dus ook meteen: Deze mensen en hun

denken zijn voor mij niet aanvaardbaar. En dan benadeelt u eerder de mogelijkheid tot eenheid van streven en denken, dan dat u deze bevordert.

x Ja, maar dat bedoel ik niet helemaal. Alles wat verbreiding is van de evangelische gedachte, verbonden aan redding met als tegenpool verdoemenis, dat vind ik tegen het Evangelie. En dat vind ik juist in de epigonen of in de volgelingen, in de boeken en tijdschriften, die ik uit Amerika krijg zo herhaaldelijk.

- Dit onderwerp wijkt af van het onderwerp. Als er nog tijd over is, wil ik eventueel nog ingaan op de onderwereld-gedachte, het dualisme, dat wij in de meeste godsdiensten vinden.

x U zegt, dat eenheid van godsdienst slechts dan mogelijk is, indien men zichzelf of zijn geloofsovertuiging niet hoger acht dan de persoon of het geloof van een ander. Dit kan voorlopig als een utopie worden beschouwd. Toch begint het erop te lijken, dat de oecumenische opvattingen die richting uitgaan, doch de door u gestelde voorwaarde gaat de huidige ontwikkeling van de mens zoveel te boven, dat moet worden gevreesd, dat het nog hopeloos lang zal duren, voordat de eenheid kan worden bereikt. Zie ik dit juist?

- Wat het laatste punt betreft, denk ik dat het niet zo buitengewoon lang zal duren. Wanneer wij een periode stellen - zo dus van 1960 gerekend 270 jaar - dan zullen we heel dicht zijn bij die nieuwe godsdienst. Maar wat u vergeet, is dit: dat de mensen twisten over hun opvatting van God, zolang het hen goed gaat; maar dat in een ogenblik van beproeving door menigeen niet wordt gevraagd, wie helpt (of het God of de duivel is), als er maar hulp komt. En dat wil dus zeggen, dat deze verschillen juist in ogenblikken van spanning en nood gemakkelijker overbrugd worden; men gemakkelijker een ander als gelijkwaardig gaat beschouwen en aanvaarden; en dat men ook gemakkelijker en eenvoudiger tot samenwerking komt met anderen. Ik meen, dat de huidige periode van spanningen en de daaropvolgende periode van hernieuwde opbouw ongetwijfeld veel zullen bijdragen tot het bereiken van hetgeen u op het ogenblik nog een utopie lijkt. Ik ben er echter van overtuigd, dat - wanneer de periode van opbouw begint - de latere oecumene kerken een ander karakter zullen hebben gekregen dan heden en daardoor eerder een direct lichaam zullen worden voor christelijke samenwerking en hulpverlening dan een lichaam, waarin men tot een zekere samenwerking en overeenkomst op dogmatisch-theologisch gebied wil komen. De begeleidingsverschijnselen zijn nu reeds kenbaar, maar deze zullen wel de primaire taak worden van de oecumene.

x In de verwachtingen van dit jaar werd gesproken over het samengaan van de godsdienst, in het bijzonder de Katholieke godsdienst met de opvattingen van het communisme in Rusland. Daaruit zou een nieuw geloof ontstaan. Bovendien zou zich in Azië en Afrika iets van dezelfde aard ook voordoen. Dan zou dit betekenen, dat er een bepaalde eenheid ontstaat. Maar de eenheid op basis van wat u gezegd hebt, lijkt mij zo onbereikbaar, dat mij dat toch niet geheel duidelijk was.

- Wanneer u zich realiseert, wat er feitelijk is gezegd - ik meen dat ik, al zijn het niet de juiste bewoordingen, de inhoud goed genoeg kan terugvinden - dan zult u ontdekken dat niet is gesteld, dat er direct een eenheid zal ontstaan, maar dat het feitelijk gestelde was: "Er zal op godsdienstige en ideologische basis een groot offensief worden begonnen, hoofdzakelijk door de Kerk van Rome, tegen het communisme. Dit zal aanleiding zijn tot versmelting van bepaalde communistische gedachten en ook een deel van de communistische leefwijze, die immers met Jezus' eigen woorden en werken in bepaalde opzichten sterk stroken, zodat een nieuwe godsdienst ontstaat, die op den duur de wereldgodsdienst kan worden."

In Azië vindt een gelijksoortige ontwikkeling plaats, hoofdzakelijk tussen het Boeddhisme en het Chinees communisme. En daaruit volgt dus,

dat deze eenheid, de werkelijke eenheid van godsdiensten, de werkelijke vernieuwing waarover wij spreken, heel wat verder weg kan liggen dan het begin daarvan.

Wij kunnen dus in deze dagen reeds spreken over bepaalde kleinere kerkelijke groeperingen, die hebben besloten hun onderlinge geschillen maar eenvoudig terzijde te stellen en zich als lidmaten van één en dezelfde gemeenschap te beschouwen. Maar dat wil nog niet zeggen, dat er zelfs ook maar in het z.g. protestants-christelijke leven sprake is van een feitelijke eenwording; integendeel. Wij vinden aan de ene kant dus de gedachte "wij moeten éénworden met anderen". Maar in deze zelfde kerk ontwikkelt zich een beweging, die a.h.w. haat en modder spuit tegen iedereen en alles, wanneer dit niet precies eigen denken volgt. Dat zijn in één godsdienstige richting twee geheel verschillende bewegingen en takken.

Ik zou het ook op ander terrein kunnen zeggen. Weet u b.v. dat er in de katholieke kerken op het ogenblik een zware strijd gaande is? Namelijk de strijd over de vraag, of een priester gerechtigd is - ook als dit niet noodzakelijk wordt door uiterlijke omstandigheden - om te leven als een normaal werkend mens en daarnaast zijn priesterlijke bediening waar te nemen. De arbeider-priesters zijn daarvan de voorlopers geweest. Op het ogenblik woedt deze strijd op hoog niveau zeer sterk, vooral omdat in alle oostblok-landen op het ogenblik de priester werkman is en daarnaast priester; en bepaalde misschien meer extreem Roomse richtingen hetzelfde voorstaan, omdat - naar zij zeggen - de priester dan nader staat tot het volk. Een andere partij antwoordt dan onmiddellijk: "Maar dan gaat het gezag van het priesterschap te sterk verloren. Wij hebben geen kameraadschap nodig maar leiderschap en gezag." Daar heeft u er een aardige uitdrukking van. Deze houding zal bij zeer vele kerkelijke richtingen lang blijven bestaan, nadat de eerste tekenen van eenwording reeds kenbaar zijn. Vandaar mijn schatting van rond 260 à 270 jaren gerekend van af 1960, voordat deze werkelijke eenwording van godsdiensten een feit kan zijn en wat overblijft onbelangrijk is.

x U bedoelt de eenheid van grote godsdiensten: Boeddhisme, Hindoeïsme, Mohammedanisme en Christendom?

- Ja. Ik bedoel daarmee dus een eenwording van praktisch alle geloofsvormen. Want het Christendom maar ook het Boeddhisme, het Hindoeïsme en de Islâm zijn elk voor zich als grote godsdiensten in zeer vele groepen verdeeld.

Hoeveel christelijke groepen en gemeenschappen denkt u dat er op het ogenblik op de wereld bestaan met afwijkende leerstellingen?

Als u de kleinste gemeenschappen meerekent: meer dan 3000. Als u de kleinere groepen even buiten beschouwing laat, dus de groepen die niet meer dan 5000 leden tellen op de wereld, dan kunt u nog altijd spreken van ruim 270; net zoveel als het aantal jaren dat het nog duurt, voor de eenwording. Dat is alleen binnen het Christendom.

x Maar er zal toch nooit een goede eenheid in het Christendom komen, voordat Katholiek en Protestant samengaan? En zover zijn we nog lang niet.

- Er is slechts een eenwording mogelijk op het ogenblik, dat de Protestant de Katholiek en de Katholiek de Protestant zozeer nodig heeft, dat zij - ongeacht hun verschillen - uit noodzaak en behoefte samenwerken. Dan zal, wat de kerkelijke organisaties betreft, van deze samenwerking steeds meer worden gehoord. Voor de gelovigen zou daaruit een werkelijk samengaan kunnen ontstaan, dat door de priesters- en leraarskaste waarschijnlijk voorlopig zeer betreurd en afgekeurd zal worden. Laat ons niet vergeten, dat in elk geloof de gezagsfactor een rol speelt, die misschien wel zou kunnen worden herleid tot een bepaald egoïstisch en egocentrisch denken, waarbij men het "ik" ten opzichte van anderen in een meerderheidspositie plaatst. Er zijn heel wat minderwaardigheidscomplexen

weggewerkt door een priesterlijke roeping!

x Maar er zijn karaktersverschillen tussen de christelijke landen en de hindoeïstische.

- Op het ogenblik, dat een Christen kan luisteren naar een Indisch wijsgeer zonder onmiddellijk met zijn christelijke argumenten aan te komen en zal trachten te begrijpen waar de punten van overeenkomst zijn, is er begrip en dus eenheid en samenwerking mogelijk. Het negatief denken, dat uitgaat van de verwerping van alles wat niet strookt, niet slechts met eigen visie en gedachten maar ook met eigen uitdrukkingswijze, zoals op het ogenblik het geval is, is wel het meest nadelige voor de eenheids-gedachte, de uiteindelijke versmelting.

x Is er wel sprake van denken in de geloofsrichtingen, die zich zo nauw aan voorschriften houden?

- Natuurlijk is er sprake van denken. Maar dit denken gaat alleen uit van vooropgestelde axioma's of dogma's, waaraan niet mag worden getornd. Als u zich de moeite wilt geven om bepaalde theologische debatten en predicaties (ook in Den Haag, Delft en Amsterdam), die nu nog bewaard zijn gebleven uit b.v. de jaren 1600 - 1800, te onderzoeken, dan kunt u zien, waartoe dat voert. Men durft niet meer debatteren over de vraag welk Evangelie het meest waardevol is, maar men vecht er wel over hoeveel engelen op de punt van een naald kunnen staan; hoeveel duivels een kerk binnen kunnen komen; en of dit mogelijk is. Men debatteert over de soort as, die voor de bereiding van wijwater moet worden gebruikt (in de Kath. Kerk); men heeft het er verder over, of een bepaalde zegningsformule met een bepaalde toonval moet worden uitgesproken of niet. En men heeft daarvoor zeer geleerde en ongetwijfeld van veel scherpte van denken en spitsvondigheid getuigende debatten gehouden.

Wij mogen dus wel zeggen, dat er gedacht wordt. Het is niet zo, dat iemand, die een dogmatische godsdienst aanhangt, niet denkt. Maar het is zo, dat hij met zijn denken a.h.w. automatisch - als door een blinddoek of kleppen gehinderd - alleen denkt in die richting, die hem door het dogma wordt mogelijk gemaakt. Het gaat dus niet over niet-denken maar over eenzijdigheid van denken. En deze eenzijdigheid wordt dan gerationaliseerd en gesteund door de emotionele behoefte van uitverkiezing, recht enz.

x En denkt u dat het ritueel denken van de oosterse godsdiensten voor de oosterlingen een bezwaar zal zijn om het westers denken te aanvaarden?

- Ik meen dat als het gaat om de essentie van het christelijk denken, er geen bezwaren zijn. Ik ben er zelfs van overtuigd, dat bepaalde oosterse gebruiken en rituelen zich beter voor het beleven van het ware Christendom lenen, dan menig z.g. christelijk ritueel, dat heel vaak op een koud leraarschap neerkomt.

Als ik mij mijn eigen dagen herinner, dan kan menigeen die predikt een grote fout maken. Hij meent nl., dat zijn eigen, op zichzelf belangrijke overwegingen van voldoende interesse zijn voor een zeer gemengd gehoor en gelooft sterk in betogen van twee uren. Het blijkt, dat ze eerder de slaapzucht bevorderen dan het geestelijk leven. En dat is navenant.

x U zei, dat Protestant en Katholiek elkaar nodig hebben en daarom willen gaan samenwerken. Maar zullen zij niet uit elkaar gaan, wanneer het weer beter gaat?

- Wanneer die eenheid niet sterk genoeg is geworden, ja.

Mag ik een vergelijking maken, die ietwat lichtzinnig lijkt?

Een jongen en een meisje hebben elkaar nodig bij de studie en daarom gaan ze ook wel eens samen dansen; dan zijn ze misschien wel wat verliefd, maar er komt verder niet veel van. Maar als die noodzaak nu 5 jaar blijft bestaan, zodat ze 5 jaar voortdurend met elkaar in contact komen, dan is er of de mogelijkheid dat ze elkaar nooit meer in hun leven willen zien of ze trouwen; één van de twee.

Wanneer de noodtoestand voor het Christendom lang genoeg duurt, is

men zo aan de samenwerking gewend, dat men de verschillen - zoals in een goed huwelijk - ook op de koop toe neemt en op den duur meer op elkaar gaat gelijken, zich beter gaat aanpassen. Het spijt me alleen u te moeten mededelen, dat een korte periode van 3 à 4 jaren niet voldoende is. Integendeel, een band van 3 à 4 jaren die plotseling wordt verbroken - door een noodzaak dus - geeft vaak aanleiding tot een extra grote splitsing of een extra groot verschil. Wanneer u daarvan een voorbeeld wilt zien, kunt u de politiek in Nederland nagaan in 1939, gedurende de bezetting en daarna.

x Als je spreekt over een ervaring i.v.m. een beleving van God of iets in die richting, interpreteer je, omdat je woorden moet gebruiken voor je gedachten en gevoelens, je beleving. Doordat iedere mens en nog sterker ieder volk anders denkt door levensgewoonte, natuur, landsaard, zullen in discussies ook over de meest algemene punten van een wereldgodsdienst de mensen toch langs elkaar heen blijven praten.

- Ik ben het volledig met u eens, zolang de discussie is gericht op het vinden van verschillen. Wanneer wij echter discussiëren met de bedoeling de punten te ontdekken, waarin we het met elkaar eens kunnen zijn, treedt dit niet op. Een aardig voorbeeld kunt u hier vinden, wanneer de Nederlander in het buitenland komt. Wanneer hij per se de verschillen wil zien, dan blijft hij een biefstuk-met-gebakken-aardappelen-Hollander. Wanneer hij echter zoekt naar punten van beroering, blijkt dat diezelfde Nederlander de gerechten van een vreemd land vaak goed kan appreciëren, zich redelijk aan de gebruiken kan aanpassen en gaat besef-fen, dat de mensen in feite niet zo erg veel verschillen. Mijn voorbeeld is misschien weer wat lichtzinniger dan mijn bedoeling. Maar ik dacht, dat dit de duidelijkste weg is naar een goed antwoord.

Want, vrienden, een discussie die wordt tot een fel debat, omdat men verschillen wil uiten, zal altijd tot misverstand leiden. Als u dat niet gelooft, moet u maar eens in de Tweede Kamer gaan luisteren. Dat is één volksaard en eigenlijk éénzelfde streven en hetzelfde bootje, waarin men zit en varen moet; en toch komen daar vreemde misverstanden voor, opzettelijk of niet. Maar wanneer men in nood zoekt naar datgene, waarin men elkander kan steunen en begrijpen, dan zal men overal ter wereld heel veel mogelijkheden vinden en dan zal vreemd genoeg de uitwisseling van gedachten op dit terrein - ook wel een interpretatie blijvende - voor de ander toch wel enigszins begrijpelijk worden. Als u van iemand vraagt dat hij begrijpt, hoe u God ervaart, dan bereikt u niets. Maar als u die mens probeert te laten begrijpen, hoe er iets in u leeft wat ook in hem kan bestaan, dan zal hij u misschien beter begrijpen dan met woorden is uit te drukken.

x Theosofie, Anthroposofie, Soefisme, de Mormonen, Jehova's Getuigen, de Christian Science enz., als paddestoelen zijn de laatste 100 jaar verschillende nieuwe geestelijke stromingen uit de grond geschoten. Hoe staat u hier tegenover? Verheugende tekenen van een vernieuwd zoeken van de mensheid of een verderfelijk sectarisme?

- Zolang deze nieuwe richtingen aanleiding zijn tot zelfstandig denken en handelen in overeenstemming met de nieuw gevonden overtuiging, vind ik ze uitermate verheugend. Deze dingen zijn voortgekomen uit het feit, dat de bestaande godsdiensten en denkwijzen niet geheel konden beantwoorden aan de werkelijke behoefte van vele mensen. Daardoor zijn ze als paddestoelen opgekomen. En voor mij is een Mormoon meer te bewonderen, indien hij zich werkelijk houdt aan de regels van zijn geloof (dus zijn tienden afgeeft, zich onthoudt van bepaalde genotmiddelen) dan een Christen, die de hele dag in de kerk zit en voor de rest erger is dan de grootste heiden, als het op zaken aankomt en op menselijkheid. Een theosoof kan in de Theosofie onnoemelijk veel leren, afgezien van bepaalde verwarringen op het punt van uitgang. Hetzelfde kan gelden voor Christian Science. Maar - en hier komt het belangrijke punt - op het ogen-

blik dat in dergelijke denkrichtingen, die door hun grijpen naar het oosters element een vrijheid van meditatie vergen, het dogma opduikt, treedt een verstarring op, die hen als secten erger maakt dan menige christelijke kerk. Omdat men dan zijn eigen misdragingen gaat verklaren door vaststaande thesen, waaraan niemand meer mag tornen en zo komt tot een zoetsappige beleving, waarbij men zich buitengewoon wijs voelt, zonder de moed te hebben consequent te denken.

Voor een groot gedeelte van de Theosofie en een behoorlijk deel van Christian Science en Anthroposofie plus vele andere dergelijke richtingen mag dit helaas gelden. Dat neemt niet weg, dat de systemen op zichzelf ook nu nog als zeer goede en vruchtbare wegen tot verdere bewustwording kunnen gelden. En zodra ze afstand doen van hun gevoel van superioriteit tegenover anderen, kunnen zij een stimulans voor een betere en grotere eenwording zijn, ook binnen de kerken. Het esoterisch element is nu eenmaal onontbeerlijk, ook wanneer wij komen tot één geloof, ongeacht de vele richtingen, waaruit het is ontstaan. En dit esoterisch element wordt meer populair en openlijk beleefd en verkondigd in de verschillende esoterische groepen of secten dan in de godsdiensten zelf. Daarom kunnen deze groepen zeer waardevol zijn. Maar ook hier geldt, dat in vele gevallen aderverkalking van het systeem de mens tot een zeer eenzijdig denken voert en daardoor tot een zeer gevaarlijke eenzijdigheid en zelfverheffing.

x En als de mensen nu zelf hierdoor gaan doordenken?

- Dan heeft het zijn nut. Dat heeft een kerk, het Christendom of onverschillig welke religie zo goed als elk systeem.

Let wel, mijn aanval is niet gericht (ik heb vanavond in mijn inleiding aanvallen gedaan) op de godsdiensten zelf maar op de mentaliteit, die wordt gebruikt om deze godsdiensten tot een middel van superioriteit, machtsuitdrukking, zelfverheffing e.d. te maken. Elk - onverschillig welk - geloof of systeem, dat de mens brengt tot een zelfstandiger denken en beleven van zijn God, terwijl hij tevens zich verplicht daaraan consequent uiting te geven in zijn eigen wereld, kan niet anders dan lovenswaard en goed genoeg worden genoemd. Want indien men uitgaat van dit "zelf denken en consequent uiten van het ervaren Goddelijke", dan is er in feite reeds sprake van een zo grote eenheid, dat de vraag van eenwording der godsdiensten eigenlijk alleen de vraag is, of we dezelfde kwaliteit koek nu in één verpakking zullen leveren of in vijf verschillende.

x U zegt, dat men anderen zijn mening niet mag opdringen. Maar als men met iemand over God en godsdiensten in de ruimste zin praat, dan deelt men zijn mening mee en door haar als overtuiging te verdedigen dringt men toch in zekere zin zijn mening op.

- Dat is alleen dan waar, wanneer u het uw toehoorder onmogelijk maakt om: a. zich te verweren; en b. zich te verwijderen. Zolang iemand u wil aanhoren, is het uw volste recht uw mening en uw belevingen duidelijk te maken, uw geloof en al wat erbij hoort. Maar u hebt niet het recht een ander tegen zijn wil te dwingen. Dat is een punt, dat menigeeen vergeet.

U weet, als iemand predikt, zoals eens een bekend predikant - al is het dan vele jaren geleden in Dusseldorf - heeft gedaan, ^{dit} strafbaar zal zijn. Deze goede man had nl. een stel afwijkende denkers in zijn gemeente. Hij liet door zijn koster de kerkdeuren sluiten en grendelen, zodat hij hen dwong bij zijn prediking aanwezig te blijven. Hij wist nl. dat enkelen van hen demonstratief wensten heen te gaan en hij gaf hun daartoe niet de gelegenheid.

Dit is een opdringen van een mening, ook als het niet zó direct gebeurt. Met andere woorden: wanneer u iemand aan zijn jaspenden of zijn pak vasthoudt om verder te argumenteren of achter hem aan blijft lopen, terwijl hij weg wil, dan maakt u zich schuldig aan opdringing. Zolang hij geduldig toehoort, is het uw volste recht aan te nemen, dat hij geïnteresseerd is.

x Indien wij dit nieuwe godsdienstige begrip willen invoeren door iedere gezagsverhouding te ontbinden, moeten wij dan niet primair stellen in ons hele leven elk gezag of iedere gezagsverhouding te elimineren (politiek, in het gezin etc.)?

- Elke dwingende gezagsverhouding zullen wij inderdaad moeten kunnen ontkennen. Maar wij weten, dat deze gezagsverhouding voor ons persoonlijk bij een voldoende innerlijke rijpheid wel ontkend kan worden, terwijl voor anderen die ontkenning schadelijk zou zijn. Dan aanvaarden wij niet omentwille van het gezag maar omentwille van de ander, die dat gezag nodig heeft.

Vader neemt levertraan in om zijn zoontje te laten zien, dat het niet erg is.

Wanneer u een gezagsverhouding erkent - politiek, staatkundig, godsdienstig - omdat u weet, dat anderen niet in staat zijn zonder dit gezag juist te handelen of te leven, terwijl door eraan te gehoorzamen op dit ogenblik intrinsieke waarden van uw eigen geloof en innerlijk leven niet worden aangetast, dan zult u er dus goed aan doen dit gezag te erkennen.

Wij moeten het zo stellen: Er bestaat niet en er kan ook niet bestaan enig staatkundig, politiek of religieus gezag, dat boven onze eigen erkenning van het Goddelijke uitgaat. Al deze gezagsvormen vloeien niet voort uit de wil van de Hoogste maar uit de behoefte van de mens zich zekerheid te verschaffen. Wij zijn niet gerechtigd hun deze steun te ontnemen, tenzij wij door te gehoorzamen aan deze - voor ons dus niet bindende - gezagsdragers of gezagsverhoudingen in strijd komen met ons eigen bewustzijn van God. Gods wil in ons is de enige wil of wet, die wij feitelijk mogen erkennen. Maar wij mogen rustig een bijkomend gezag erkennen, zolang dit niet in directe strijd is met ons innerlijk ervaren.

Als er geen vragen zijn, dan is, als ik het wel heb, onze bijeenkomst haar einde genaderd.

Wij hebben vanavond onnoemelijk veel gesproken over God en dergelijke woorden: misschien wel wat te veel gebruikt. Mag ik dan van mijn standpunt uit nog het volgende verklaren:

Het interesseert mij niet, wat u God noemt, of hoe u de kracht noemt, die in u leeft, die rond u is. Ik meen, dat de ervaring u ertoe zal brengen het bestaan van een dergelijke entiteit althans met uw gevoelens te erkennen. Zoals ervaring, feitelijke ervaring u ook op den duur innerlijk zal duidelijk maken, dat het "ik" voortbestaat buiten de stoffelijke vorm.

Wat wij in feite doen in heel ons leven en streven, is - of wij dit bewust weten of niet - zoeken naar een contact met die God en met dit voortbestaan. Elk geloof en daarom ook elke godsdienst is een directe of indirecte uiting van dit in ons levend verlangen. Juist omdat deze feiten - ze zijn waar en feitelijk - ons beheersen in de stof en voor een deel zelfs nog in bepaalde geestelijke sferen, moeten wij ons realiseren, dat zij ook in anderen evenzeer bestaan.

Uw daden zijn altijd goed, zolang zij een ander niet schaden en voortkomen uit uw innerlijk bewustzijn; dan zijn zij goed, harmonisch en in overeenstemming met wat ge God noemt. Zij bevorderen de bewuste voortzetting van uw eigen bestaan.

Uw gedachten zijn, zolang zij niet in directe en flagrante strijd zijn met de belangen en het bewustzijn van anderen, op dezelfde wijze een bevordering van uw opvatting van de waarheid, zoals ze rond u leeft. Omdat dit zo is, vrienden, moeten wij uit innerlijke drang streven naar wat in deze groep heet "verdraagzaamheid", vooral wanneer het gaat om de meningen, overtuigingen en opvattingen van anderen. Wij moeten respect hebben, zelfs voor de eenvoud, indien zij slechts eerlijk is. Wij moeten

zelfs de verwarring kunnen eerbiedigen, wanneer wij voelen dat zij uit een innerlijke drang voortkomt. En we zullen altijd moeten trachten anderen niet te brengen tot een bepaald geloof maar tot een bepaald belevén. Het beleven van God, zo ge wilt. Het beleven van een hogere kracht of levenskracht.

Alleen op deze wijze, kunnen wij onze God werkelijk dienen en waarlijk onszelf zijn. Een ander mens is nooit een verlengstuk van ons wezen of denken. Wijzelf mogen dit ook niet van een ander zijn, onverschillig of dat een geest is of een mens. Wij kunnen slechts een bewuste uiting zijn van het Goddelijke of de goddelijke wil, naar mijn idee.

En dan zou ik u willen vragen reeds nu voor uzelf mee te werken aan het onderling begrip door respect te hebben voor de mening van anderen en voor hun geloof. Hen te helpen op hun eigen wijze de waarheid te vinden. Niet hen te verleiden tegen eigen innerlijk beleven of weten en denken in úw weg te volgen, met misschien voor hen schadelijke gevolgen.

Ik hoop, dat u mij dit slotwoord niet euvel duidt. Maar al hetgeen ik deze avond met u heb besproken, moet tot de conclusie voeren, dat wij alleen door een ander in zijn denken, geloof en overtuiging te respecteren en hem bij te staan in het verwerklijken van het beste wat daarin leeft, kunnen helpen om te komen tot een eenheid.

Godsdienst als eenheid is alleen mogelijk uit een dergelijk respect. Eenheid van staten en mensen eveneens. En toch is die eenheid voor ons de meest juiste uitdrukking van het goddelijk Principe, ook in ons eigen wezen, in onze sfeer of wereld.

Ik dank u voor uw aandacht, vrienden. Ik dank u voor uw vragen, die hier en daar inderdaad met het onderwerp samenhangen; die elk afzonderlijk ongetwijfeld eerlijk waren gemeend en doelden op een van de belangrijke punten volgens de steller of stelster.

Ik hoop, dat deze avond iets heeft kunnen bijdragen tot een nadere bepaling van uw eigen standpunt ten opzichte van de godsdiensten en het denken van anderen.

:--:~:

